

MUALLIF POZITSIYASI VA HIKOYA QILUVCHI: INTERTEKSTUALLIK ORQALI TARIXGA BAHO BERISH USULLARI

Osiyo texnologiyalari universiteti Tillar kafedrasini mudiri,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Qarshi shahri, O'zbekiston.

Xo'jamurodova Oydin Xo'jamurod qizi

e-mail: oydinxojamurodova@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23219453>

Annotatsiya. Maqolada tarixiy romanda muallif pozitsiyasi bilan hikoya qiluvchi (roviy) o'rtasidagi munosabat intertekstuallik nazariyasi asosida tadqiq etiladi. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" va Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" romanlari asosiy material, Umberto Ekoning "Atirgul nomi", Jon Faulzning "Fransuz leytenantining ma'shuqasi" va Orhan Pamukning "Mening ismim Qirmizi" romanlari qiyosiy material sifatida olingan.

Naratologik, intertekstual va qiyosiy-tipologik tahlil natijasida yozuvchi tarixga to'g'ridan to'g'ri hukm chiqarish o'rniga o'zga matnlarni tanlash, kesish, sharhlash va bir-biriga to'qnashtirish orqali baho berishi asoslanadi hamda bunday baholashning besh usuli – paratekstual ramka, hujjatli matnning badiiy transpozitsiyasi, mistifikatsion manba, ko'p ovoqli hikoya va metanarrativ chekinish usullari aniqlanadi.

Kalit so'zlar: muallif pozitsiyasi, hikoya qiluvchi, nuqtai nazar, intertekstuallik, paratekst, tarixiy roman, tarixnavislik metafiksiyasi, dialogizm.

Аннотация. В статье на основе теории интертекстуальности исследуется соотношение авторской позиции и повествователя в историческом романе. Основным материалом служат романы А. Кадыри «Минувшие дни» и П. Кадырова «Звёздные ночи», сопоставительным – романы У. Эко, Дж. Фаулза и О. Памука. Показано, что писатель оценивает историю не прямым высказыванием, а через отбор, монтаж и комментирование чужих текстов; выделены пять способов такой оценки.

Ключевые слова: авторская позиция, повествователь, точка зрения, интертекстуальность, паратекст, исторический роман.

Abstract. The article examines the relationship between the authorial position and the narrator in the historical novel through the lens of intertextuality. Abdulla Qodiriy's "Bygone Days" and Pirimqul Qodirov's "Starry Nights" serve as the main material, with novels by U. Eco, J. Fowles and O. Pamuk as comparative material. The study shows that writers evaluate history not by direct statement but by selecting, framing, commenting on and juxtaposing other texts, and identifies five such methods of evaluation.

Keywords: authorial position, narrator, point of view, intertextuality, paratext, historical novel.

KIRISH

Tarixiy roman ikki xil haqiqat chegarasida turadi: hujjat va yilnomalarda qayd etilgan tarixiy fakt hamda yozuvchi tasavvuri yaratgan badiiy to'qima. G.Lukach haqiqiy tarixiy roman o'tmishni bugungi kunning "oldingi tarixi" sifatida ko'rsatishini asoslagan edi. XX asrning ikkinchi yarmida X.Uayt tarixchining o'zi ham voqealarni romans, tragediya, komediya yoki satira qolipiga solib "syujetlashtirishini" ko'rsatib, tarixshunoslik matni bilan badiiy matn o'rtasidagi chegaraning mutlaq emasligini isbotladi. P.Rikyor tarixiy va badiiy hikoyaning umumiy asosi insonning zamoni hikoya orqali anglashi ekanini asoslab berdi. L.Xatcheon esa

o'z yaratilish jarayonini ochiq namoyish etadigan va ayni paytda real tarixiy voqealarga da'vo qiladigan romanlarni "tarixnavislik metafiksiyasi" (historiographic metafiction) deb atadi hamda o'tmishga faqat matnlar orqali yetib borish mumkinligini ta'kidladi.

Shundan asosiy savol kelib chiqadi: agar voqealarni muallifning o'zi emas, undan farqlanadigan hikoya qiluvchi bayon etsa, muallifning tarixga bergan bahosi qayerda va qanday ifodalanadi? U. Butning "nazarda tutilgan muallif" (implied author) tushunchasi real yozuvchi bilan matnda shakllanadigan qadriyatlar markazini farqladi. J. Jenett hikoya qiluvchi turlarini ajratib, "kim gapiradi" va "kim ko'radi" masalalarini chegaraladi. B. Uspenskiy nuqtai nazarining g'oyaviy-baholash, frazeologik, makon-zamon va psixologik sathlarini ajratib, ulardan rasmiy belgilarda eng kam ko'zga tashlanadigani aynan g'oyaviy-baholash sathi ekanini qayd etgan. V. Shmid ham muallifning qadriyat pozitsiyasi bevosita bayonotda emas, asarning butun tuzilishida namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Demak, baho asosan bilvosita vositalar orqali ifodalanadi va ular orasida o'zga matnlarga munosabat, ya'ni intertekstuallik alohida o'rin tutadi.

Intertekstuallik tushunchasi Yu. Kristeva tomonidan M. Baxtinning dialogizm haqidagi qarashlari asosida ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, unga ko'ra har qanday matn boshqa matnlarni singdirish va qayta ishlash natijasida tug'iladi. J. Jenett matnlararo aloqalarning besh turini – intertekstuallik, paratekstuallik, metatekstuallik, gipertekstuallik va arxitektuallikni "transtekstuallik" tushunchasi ostida tizimlashtirdi. O'zbek adabiyotshunosligida bu tushunchalar D. Quronovning darsligi va hammualliflikdagi lug'ati orqali izohlangan, M. Homidova intertekstuallikni o'quvchi idroki bilan bog'liq jarayon sifatida tadqiq etgan. O. Xo'jamurodova mavjud ishlarning aksariyati lingvistik yoki tatbiqiy xarakterda ekanini va bu yondashuv zamonaviy tarixiy roman tahlili uchun ayniqsa muhimligini qayd etgan. B. To'rayeva tarixiy romanlarni tarixiy faktga munosabatiga ko'ra tasniflagan, M. Qodirova esa "Boburnoma"ning intertekst sifatidagi o'rni qiyosiy o'rgangan. Biroq muallif pozitsiyasi, hikoya qiluvchi va intertekst o'rtasidagi munosabat tarixga baho berish mexanizmi sifatida hali maxsus tadqiq etilmagan.

Shu bois tadqiqotning maqsadi tarixiy romanda muallifning tarixga bergan bahosi intertekstual vositalar orqali qanday ifodalanishini aniqlash va bu usullarni tizimlashtirishdan iborat. Maqsadga erishish uchun o'zga matnning romanga kiritilish shakllarini aniqlash, uni kim – muallifmi, hikoya qiluvchimi yoki personajmi – kiritayotganini belgilash va har bir holatda tarixiy voqelikka nisbatan qanday baholovchi ta'sir yuzaga kelishini ko'rsatish vazifalari qo'yildi.

TADQIQOT MATERIALI VA METODLARI

Asosiy material sifatida o'zbek tarixiy romanchiligining ikki kanonik namunasi – 1926-yilda yaxlit kitob holida chop etilgan, o'zbek adabiyotidagi ilk to'laqonli roman hisoblangan Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" [6] hamda yaratilishiga "Boburnoma" va "Humoyunnoma" asos bo'lgan Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" romanlari olindi. Qiyosiy material sifatida L. Xatcheon tarixnavislik metafiksiyasi namunasi sifatida tahlil qilgan U. Ekoning "Atirgul nomi" (1980), J. Faulzning "Fransuz leytenantining ma'shuqasi" (1969) hamda O. Pamukning "Mening ismim Qirmizi" (1998) romanlari tanlandi. Har bir asar hikoya qiluvchining alohida turini namoyon etadi: muallifga yaqin "biz"-roviy, memuardan oziqlanuvchi tashqi roviy, voqea ishtirokchisi bo'lgan keksa roviy, ko'p sonli personaj-roviylar va ochiq gapiruvchi zamonaviy roviy.

Tadqiqotda naratologik (J.Jenett tipologiyasi, B.Uspenskiyning nuqtai nazar sathlari), intertekstual (J.Jenettning transtekstuallik tasnifi) va qiyosiy-tipologik metodlar birgalikda qoʻllandi.

Tahlil birligi sifatida “intertekstual epizod”, ya’ni oʻzga matn unsuri kiritilgan va unga munosabat bildirilgan parcha olindi. Har bir epizodda avval oʻzga matn unsurining turi, soʻng uni kiritgan nutq sub’ekti va kiritish ramkasi, nihoyat, uning tarixiy voqelikka nisbatan baholovchi ta’siri – tasdiqlash, inkor etish, kinoyalash yoki nisbiylashtirish aniqlandi.

NATIJALAR

Tahlil tarixga intertekstual baho berishning besh usulini aniqlash imkonini berdi. Birinchi usulni paratekstual ramka deb atash mumkin. “Oʻtkan kunlar”da muallif hikoya boshlanishidan oldin “Yozgʻuvchidan” soʻzboshisida oʻz nomidan soʻz oladi va mavzu tanlovini shunday asoslaydi: “Moziygʻa qaytib ish koʻrish xayrlik, deydilar”. Shu soʻzboshida u tasvirlanadigan davrni tariximizning eng kir, qora kunlari boʻlgan soʻnggi “xon zamonlari” deb ataydi. Demak, tarixga baho hikoya qiluvchiga emas, balki matndan tashqarida turgan muallifga tegishli, u J.Jenett tasnifidagi paratekstda beriladi va butun roman shu kalit orqali oʻqiladi. Roman matni esa hijriy 1264-yil dalv oyining oʻn yettinchisi kabi aniq sana bilan ochiladi. Bu Sharq tarixnavisligi uslubiga ishora, ya’ni arxitekstual aloqa boʻlib, roviy oʻziga xolis yilnomachi qiyofasini beradi. Natijada ikki qatlam paydo boʻladi: soʻzboshida ochiq hukm, matnda esa goʻyo xolis bayon. Ana shu bayon ichida hujjat-matnlar alohida oʻrin tutadi. Romanda tugun vazifasini bajaruvchi soxta taloq xati Homid tomonidan uyushtirilib, Otabek nomidan Kumushning oilasiga yuboriladi. Soxta yozma hujjat qahramonlar taqdirini hal qilishi orqali muallif yolgʻon va makr qonun kuchiga ega boʻlgan davrga bahosini bevosita aytmasdan, voqea mantiqi orqali ifodalaydi.

Ikkinchi usul hujjatli matnning badiiy transpozitsiyasidir. “Yulduzli tunlar”da asosiy intertekst “Boburnoma” boʻlib, uning tarixiy ma’lumotlari, voqealar izchilligi va hatto harbiy leksikasi romanda saqlangan. Biroq “Boburnoma” birinchi shaxs tilidan yozilgan memuar boʻlsa, roman uchinchi shaxsdagi tashqi roviy tomonidan bayon qilinadi. J.Jenett atamasi bilan aytganda, bu gipertekstual transpozitsiya, ya’ni manba matnni boshqa hikoya rejimiga koʻchirishdir. Muallif pozitsiyasi aynan shu koʻchirish jarayonida namoyon boʻladi: memuar sukut saqlagan joylarda roviy qahramonning ichki dunyosini ochadi, psixologik sathda Bobur nuqtai nazariga oʻtadi va uning ruhiy kechinmalarini birinchi oʻringa chiqaradi. L.Avazova Pirmqul Qodirov Boburni ona yurtiga sodiqlik va ichki iztiroblar orqali tasvirlaganini, ingliz muallifi G.Lemb esa uni avvalo sarkarda va siyosatchi sifatida koʻrsatganini qiyoslab koʻrsatgan.

Bitta manbaning ikki xil talqin qilinishi baho manbaning oʻzida emas, balki uni tanlash va koʻchirish usulida ekanini tasdiqlaydi.

Uchinchi usul mistifikatsion manba usulidir. “Atirgul nomi”ning muqaddimasida hikoya qiluvchi XIV asrda yashagan rohib Adsoning lotincha qoʻlyozmasi bilan XIX asrdagi fransuzcha nashr orqali tanishganini, asl nusxani esa topa olmaganini hikoya qiladi. Tarjima va nashrlarning koʻp qatlamli zanjiri manbaning haqiqiylikini shubha ostiga qoʻyadi va oʻquvchiga tarixiy bilim har doim vositachi matnlar orqali kelishini eslatadi. Asosiy voqealarni hikoya qiluvchi Adso esa voqea ishtirokchisi boʻlgan, ularni keksalik chogʻida eslayotgan roviydir. U koʻp narsani toʻliq anglamaydi, oʻquvchi esa uning sodda bayoni ortidagi ma’noni ilgʻaydi. Muallifning oʻrta asr aqidaparastligiga bahosi roviy soʻzida emas, aynan roviy bilishi va oʻquvchi anglashi oʻrtasidagi masofada shakllanadi. Romandagi Aristotel “Poetika”sining kulgiga bagʻishlangan yoʻqolgan

ikkinchi kitobi syujetning markaziy predmetiga aylanadi, ya'ni intertekst bu yerda bevosita voqeani harakatlantiruvchi kuchga aylanadi.

To'rtinchi usul ko'p ovoqli hikoyadir. "Mening ismim Qirmizi" romanida boblar turli roviylar tilidan hikoya qilinadi: tirik personajlar bilan bir qatorda o'ldirilgan naqqosh, it, tanga va hatto qizil rang ham so'z oladi. Usmonli miniatyura an'anasini bilan Venetsiya perspektivali rassomligi o'rtasidagi ziddiyat birorta ham ovoz tomonidan yakuniy hal qilinmaydi. Romanda Xusrav va Shirin qissasiga, mumtoz Sharq miniatyurasi va kitobat san'ati an'anasiga doimiy ishoralar mavjud. Bu ishoralar turli personajlar tilida turlicha baholanadi va natijada tarixiy davrga baho ovozlarning joylashuvi, ya'ni kompozitsiya orqali beriladi. M.Baxtin polifonik roman haqida aytganidek, muallif bu yerda ovozlardan birortasi bilan qo'shib ketmaydi, balki ularning muloqotini tashkil qiladi.

Beshinchi usul metanarrativ chekinishdir. "Fransuz leytenantining ma'shuqasi"ning har bir bobi Viktoriya davri mualliflari – Tennison, Xardi, Darwin, Marks va boshqalarning asarlaridan olingan epigraf bilan boshlanadi. Epigraf va bob matni o'rtasidagi munosabat ko'pincha kinoyali bo'lib, davrning rasmiy axloqiy qarashlari bilan uning kundalik amaliyoti o'rtasidagi tafovutni ochib beradi. XX asr kishisi bo'lgan roviy esa o'n uchinchi bobda personajlar uning tasavvuri mahsuli ekanini ochiq tan oladi, Viktoriya romanidagi hamma narsani biluvchi roviy an'anasini muhokama qiladi va keyinchalik o'quvchiga bir necha xil yakun taklif etadi. Bu usulda muallif va roviy deyarli bir-biriga yaqinlashadi, intertekst esa ochiq sharhlanadi. Shu tariqa tarixga baho metatekstual tarzda, ya'ni o'tmish matnlariga bugungi kun nuqtai nazaridan bildirilgan sharh shaklida ifodalanadi.

Besh usulni qiyoslash muhim qonuniyatni aniqlash imkonini berdi: hikoya qiluvchi muallifga qanchalik yaqin tursa, intertekst shunchalik ochiq sharhlanadi va baho shunchalik aniq ifodalanadi. Qodiriyning so'zboshisi va Faulzning chekinishlari shundan dalolat beradi.

Aksincha, roviy voqea ishtirokchisi bo'lsa yoki roviylar ko'p bo'lsa, intertekst sharhlanmaydi, balki boshqa matnlar bilan yonma-yon qo'yiladi va yakuniy bahoni chiqarish o'quvchi zimmasiga o'tadi. Eko va Pamuk romanlari shuni ko'rsatadi. "Yulduzli tunlar" bu ikki qutb o'rtasida turadi: tashqi roviy manbani sharhlamaydi, lekin uni qayta yozish orqali o'z bahosini singdiradi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar bir qator nazariy masalalarni qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Avvalo, R.Bartning muallif "o'limi" haqidagi tezisi matn ma'nosi muallif niyatida emas, o'qish jarayonida, matnlar kesishmasida tug'ilishini ta'kidlaydi [12]. Tahlil qilingan materiallar esa muallif pozitsiyasi yo'qolmasligini, balki joyini o'zgartirishini ko'rsatadi: u bevosita bayonotdan matnlarni tanlash, ramkaga solish va yonma-yon qo'yish kabi kompozitsion qarorlarga ko'chadi.

Bu U.Butning nazarda tutilgan muallif tushunchasiga ham, M.Baxtinning muallif ovozlari muloqotini tashkil etuvchi sifatidagi talqiniga ham mos keladi. Demak, intertekstuallik muallifni yo'qqa chiqarmaydi, aksincha, uning baholovchi faoliyatini kuzatish uchun aniq matniy dalillar beradi.

Ikkinchidan, L.Xatcheon tavsiflagan tarixnavislik metafiksiyasi odatda postmodernizm hodisasi sifatida qaraladi. Biroq "O'tkan kunlar" misoli shuni ko'rsatadiki, muallif paratekstda tarixga ochiq baho berishi, roviy esa yilnomachi uslubiga taqlid qilishi o'zbek romanida janr shakllanishining ilk bosqichidayoq mavjud bo'lgan. Bu hodisaning ildizlarini Sharq mumtoz poetikasidagi talmih, tazmin, iqtibos va nazira an'analardan izlash maqsadga muvofiq. O.Xo'jamurodova bu an'analari mohiyatan intertekstuallikning milliy shakllari ekanini

ta'kidlagan. N.Pyege-Gro ham intertekstuallikni muayyan bir oqimga xos usul emas, balki adabiyotning umumiy xossasi sifatida talqin qiladi. Demak, intertekstual baholash postmodern tajribadan ancha oldin shakllangan bo'lib, postmodernizm uni faqat ochiq, o'z-o'zini namoyish etuvchi shaklga keltirgan.

Uchinchidan, ikki baholash strategiyasi o'rtasida muhim farq bor. Postmodern romanlarda intertekstuallik tarixiy haqiqatning o'zini nisbiylashtiradi: Eko romanidagi qo'lyozmaning haqiqiyliги isbotlanmaydi, Faulz romanida yakun bir nechta. O'zbek tarixiy romanida esa intertekst muallifning axloqiy markazini mustahkamlashga xizmat qiladi: Qodiriydagi soxta xat yolg'onning fojiaiy oqibatini ko'rsatadi, Pirimqul Qodirovdagi memuar qahramonning ma'naviy qiyofasini chuqurlashtiradi. Mustamlakachilik va mafkuraviy tazyiq sharoitida tarixiy roman milliy xotirani tiklash vazifasini bajargani bu farqni izohlaydi. G.Allen ko'rsatganidek, intertekstuallik turli an'analarda strukturaviy tahlil vositasi sifatida ham, ma'no beqarorligi haqidagi ta'limot sifatida ham talqin qilinadi [20]; bizning tahlilimiz birinchi yondashuvga yaqin.

Natijalar cheklangan materialga asoslangan tipologik umumlashma xarakteriga ega, besh usul esa bir asarda birgalikda qo'llanishi mumkin. Mustaqillik davri tarixiy romanlarida bu usullarning o'zgarishi hamda intertekstual ishorani tanimagan o'quvchi muallif bahosini qay darajada anglashi masalasi keyingi tadqiqotlar mavzusi bo'la oladi.

XULOSA

Tadqiqot tarixiy romanda muallifning tarixga bergan bahosi asosan bevosita bayonot orqali emas, balki o'zga matnlarga munosabat orqali ifodalanishini ko'rsatdi. Bunday baholashning besh usuli aniqlandi: paratekstual ramka, hujjatli manbaning badiiy transpozitsiyasi, mistifikatsion manba, ko'p ovoqli hikoya va metanarrativ chekinish. Hikoya qiluvchining muallifga yaqinlik darajasi bilan intertekstning sharhlanish darajasi o'rtasida bevosita bog'liqlik borligi aniqlandi. Intertekstual baholash o'zbek romanida janrning ilk bosqichidayoq mavjud bo'lgani va Sharq mumtoz poetikasi an'analari bilan bog'liqligi asoslandi. O'zbek tarixiy romanida bu usullar tarixiy haqiqatni nisbiylashtirishga emas, muallifning axloqiy pozitsiyasini mustahkamlashga xizmat qilishi uning postmodern namunalardan asosiy farqidir. Natijalardan tarixiy romanlar tahlilida, adabiyot nazariyasi va o'zbek adabiyoti tarixi fanlarini o'qitishda foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Avazova L. A historical figure, a literary image: Zahiriddin Muhammad Babur in the eyes of Harold Lamb and Primqul Qodirov // Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika. – 2025. – Vol. 3, iss. 3/S. – P. 270–276. DOI: 10.47689/2181-3701-vol3-iss3/S-pp270-276.
2. Bobur Z.M. Boburnoma. – Toshkent: Yulduzcha, 1989.
3. Homidova M. Badiiy matn persepsiyasida intertekstuallik: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2021.
4. Qodirov P. Yulduzli tunlar. – Toshkent: Sharq, 2018.
5. Qodirova M. "Boburnoma" Sharq va G'arb adiblari asarlari uchun muhim manba // O'zbekistonda xorijiy tillar. – 2025. – 11-jild, № 3. – B. 266–279. DOI: 10.36078/1751138692.
6. Qodiriy A. O'tkan kunlar. – Toshkent: Navro'z, 2019.
7. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018.

8. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lugʻati. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
9. Sultonova U., Shermatova M. Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” asaridagi qahramon obrazlar tavsifi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Vol. 2, iss. 2. – B. 426–431.
10. Toʻrayeva B. Tarixiy romanlar badiiy zamonining adabiy-estetik kategoriyalari // Oʻzbekistonda xorijiy tillar. – 2024. – 10-jild, № 5. – B. 181–194. DOI: 10.36078/1733120663.
11. Xoʻjamurodova O. Oʻzbek adabiyotshunosligida intertekstuallik muammosiga munosabat // Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika. – 2026. – Vol. 4, № 4. – B. 26–31. DOI: 10.47689/2181-3701-vol4-iss4-pp26-31.
12. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989.
13. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975.
14. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Советский писатель, 1963.
15. Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики. – М.: РОССПЭН, 2004.
16. Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности. – М.: ЛКИ, 2008.
17. Успенский Б.А. Поэтика композиции. – М.: Искусство, 1970.
18. Шмид В. Нарратология. – М.: Языки славянской культуры, 2003.
19. Эко У. Имя розы / пер. с итал. Е. Костюкович. – М.: Книжная палата, 1989.
20. Allen G. Intertextuality. – London; New York: Routledge, 2000.
21. Booth W.C. The Rhetoric of Fiction. – Chicago: University of Chicago Press, 1961.
22. Fowles J. The French Lieutenant’s Woman. – London: Jonathan Cape, 1969.
23. Genette G. Figures III. – Paris: Seuil, 1972.
24. Genette G. Palimpsestes: La littérature au second degré. – Paris: Seuil, 1982.
25. Hutcheon L. A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction. – New York; London: Routledge, 1988.
26. Lukács G. The Historical Novel / transl. by H. and S. Mitchell. – London: Merlin Press, 1962.
27. Pamuk O. Benim Adım Kırmızı. – İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
28. Ricoeur P. Temps et récit. T. 1–3. – Paris: Seuil, 1983–1985.
29. White H. Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. – Baltimore; London: Johns Hopkins University Press, 1973.